

Список використаних джерел і літератури:

1. Бурдье П. Социология сознательного пространства / пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. Шматко / П. Бурдье. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с. – (Серия «Gallicinium»).
2. Драган А. Шевченко у Вашингтоні: До історії пам'ятника Кобзареві у столиці Америки / А. Драган. – Нью-Йорк: вид-во Українського Народного союзу «Свобода», 1984. – 136 с.
3. Інгарден Р. Про пізнавання літературного твору: фрагменти; пер. Н. Римської / Р. Інгарден // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – [2-е вид., доповн.]. – Львів: Літопис, 2001. – С. 176–208.
4. Колядич Т. Воспоминания писателей: проблемы поэтики жанра / Т. Колядич. – М.: Мегатрон, 1998. – 276 с.
5. Корвін-Пйотровська Д. Проблеми поетики прозового опису / Д. Корвін-Пйотровська; пер. з пол. З. Рибчинської. – Львів: Літопис, 2009. – 208 с.
6. Курдидик Л. «Пам'ятник над простором і часом»: До річниці відкриття монумента Т. Шевченкові у Вінніпезі / Л. Курдидик // День. – 2012. – 6 липня. – № 115. – С. 7.
7. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. / [авт.-уклад. Ю. Ковалів; рец.: О. Астаф'єва, М. Ткачука]. – К.: Академія, 2007. – Т. 2: М (Маадай – Кара) – Я (я-форма). – 622 с. – (Енциклопедія ерудита: засн. у 2001 р.).
8. Самчук У. На коні вороному: спогади / У. Самчук. – Львів: Атлас, 2000. – 286 с. – («Літопис Червоної Калини»).
9. Самчук У. Слідами піонерів: Епос української Америки / У. Самчук. – Нью-Йорк: Свобода, 1979. – 268 с.
10. Шевченко Т. Юродивий: Поема / Т. Шевченко // Зібрання творів: у 6 т. – Т. 2: Поезія 1847–1861 / передн. сл. І. Дзюба, М. Жулинський. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 258–260.

Summary

Serhii Rusnak

Description of the Monuments to Taras Shevchenko as Interpretation of Spiritual State of the World (on the Material of Ulas Samchuk's Memoirs)

The prose description poetics in Ulas Samchuk's documentary works has been considered in the article. The author proved that Taras Shevchenko's monuments description in the prose writer's memoirs play the part of composition methods, help to model inter-textual ties, create the emotional picture of the represented.

Key words: *prose description, documentary literature, memoirs, monument to Taras Shevchenko.*

УДК 82'06(0)(045.5)

ГРИНА СЛОНЕВСЬКА,

*кандидат філософських наук, доцент
(м.Хмельницький)*

**На межі художніх дискурсів: постмодерністські ознаки модерністського роману
М.Булгакова «Майстер і Маргарита»**

У статті розглянуто твір М.Булгакова «Майстер і Маргарита» у запропонованому авторкою полемічному ракурсі, а саме – з позиції ознак постмодерністського роману. Обраний аспект дослідження передбачає тлумачення тексту як наближення до суперечливої, на перший погляд, ідеї пошуку ремінісценції постмодерністського роману у булгаковському творі. Роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» розглянуто крізь призму найхарактерніших ознак постмодерністського твору, серед яких наступні: поєднання та взаємодоповнення істин; замасковані алюзії; інтертекстуальність; зумисне химерне переплетення різних стилів оповіді; суміш багатьох традиційних жанрових різновидів; потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого; культ незалежної особистості; бачення повсякденного реального життя як театру абсурду, апокаліптичного карнавалу тощо.

З позиції пошуку цих характерних ознак на конкретних прикладах проаналізовано роман та зроблено висновок, що твір можна розглядати як постмодерністський універсальний інтертекст, завдяки чому роман, створений у 30-х рр. ХХ ст., є дуже актуальним з точки зору естетичних та філософських домінант ХХІ ст.

Ключові слова: *«Світ як текст», постмодерністський роман, універсальний інтертекст, інтертекстуальність, паратекстуальність, мета текстуальність, архітекстуальність, архетипні моделі художнього мислення.*

«Всяке прочитання – це тільки момент із життя тексту... Іншими словами, дослідження – це завжди тільки наближення...» – стверджував Луї Арагон.

Постановка проблеми в загальному вигляді... У сучасному постмодерному світі дедалі більше поширюється сприйняття людської культури як суцільного тексту. «Світ як текст» – з легкої руки теоретиків постструктуралізму Р.Барта, Ж.Дерріда, Ю.Крістєвої, М.Фуко ця теза розповсюджується на все: культуру, суспільство, історію, людину, літературу. Особливу зацікавленість у такому контексті викликають твори, які, за віддзеркаленою постмодерністською формулою, можна визначити : «текст як світ». До таких, безперечно, належить знаменитий роман М.Булгакова «Майстер і Маргарита».

Аналіз досліджень і публікацій... З кожним роком інтерес до творчості письменника зростає. Життю і творчості Булгакова присвячені монографії та окремі роботи С.Аверинцева, А.Баркова, А.Белкіної, А.Казаркіна, В.Лакшина, К.Рудницького, І.Смирнова, В.Сахарова, А.Смілянського, М.Чудакової, Яновської та ін. Про Булгакова пишуть зарубіжні дослідники: Леслі Мілн, Ендрю Беррат, Джулі Куртіс, Едіт Хайбер, Пітер Дойль та ін. Значна кількість літературознавчих робіт присвячена окремо роману «Майстер і Маргарита»: книги Б. Гаспарова, А. Зеркалова, Б. Соколова, А. Корабльова, дослідження І. Белзи, І. Белобровцевої, І.Галінської, В. Гудкова, О. Зеркалова, М. Золотоносова та ін.

Серед основних проблем, що розглядаються дослідниками, – літературні традиції у творчості Булгакова; поетика творів, генеалогія художніх образів. Найвідоміший роман Булгакова в цілому розглядається з точки зору його жанрово-стильової своєрідності, досліджуються фантастичні і сатиричні аспекти, тривають пошуки прототипів – словом, написано і сказано стільки, що, з нашої точки зору, сенс може мати тільки спроба дослідження, яку Луї Арагон називає «прочитання як момент з життя тексту». Вихідним пунктом при розгляді заявленої нами проблеми, безумовно, повинен слугувати сам художній текст.

Формулювання цілей статті... Наша дослідницька мета – розглянути твір Булгакова з позиції пошуку стильових ознак постмодерністського роману. Таке дослідження неминуче спирається на герменевтичну традицію, яка, будучи, з одного боку, течією у філософії ХХ століття, з іншого – є філологічною теорією і методологією тлумачення текстів, і, в якості методології, може мати різні філософсько- літературознавчі підстави. Теоретичною базою нашого дослідження є основні положення, сформульовані у працях У. Еко, Р. Барта, та особливо Ю. Крістєвої, яка розвинула ідею Барта щодо того, що кожний текст є інтертекстом, а також запропонована Ж. Женнетом класифікація типів взаємодії текстів, згідно з якою автор визначає у межах досліджуваного поняття власне інтертекстуальність, паратекстуальність, метатекстуальність, гіпертекстуальність та архітекстуальність .

У контексті нашої статті обраний аспект дослідження передбачає тлумачення тексту як наближення до суперечливої, на перший погляд, ідеї пошуку ремінісценцій постмодерністського роману у булгаковському творі «Майстер і Маргарита». Отже, спроба цю ідею розгорнути та обґрунтувати становитиме зміст нами досліджуваного «моменту з життя тексту» роману «Майстер і Маргарита».

Виклад основного матеріалу... Коли народився постмодернізм? Найчастіше стверджують, що постмодернізм – як світобачення і стиль – виник як один із варіантів так званої «реакції на кризу» класичного модернізму, що гостро позначилася в кінці 30-х років, а отже першими такими «післямодерністськими» художніми творами можна вважати «Поминки по Фіннегану» Дж. Джойса, «Гра в бісер» Г. Гессена, «Доктор Фаустус» Т. Манна, «Майстер і Маргарита» М. Булгакова.

Тож розглянемо роман крізь призму найхарактерніших ознак постмодерністського роману, якими, як стверджує «Енциклопедія літературних напрямів і течій», є:

- прагнення поєднати, взаємодоповнити істини (часом полярно протилежні) багатьох людей, націй, культур, релігій, філософій;
- сюжети творів – легко замасковані алюзії (натяки) на відомі сюжети літератури попередніх епох (більшість дослідників постмодернізму визначають цю рису як інтертекстуальність – примітка автора);
- зумисне химерне переплетення різних стилів оповіді;
- суміш багатьох традиційних жанрових різновидів;
- потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого;
- культ незалежної особистості;
- бачення повсякденного реального життя як театру абсурду, апокаліптичного карнавалу [7].

Простежимо ці характерні для постмодерністських творів риси у контексті роману «Майстер і Маргарита».

Один із фундаментальних принципів постмодернізму – відмова від Істини. У постмодернізмі, як відомо, нема канонічних понять «верха і низу», «добра і зла», «краси і потворності» – все відносно, перемішано, зведено до сумніву. Правом на остаточну істину про світ не володіє ніхто. Добро і зло, велике і смішне, високе і низьке у постмодернізмі невіддільні одне від одного. Одні ситуації і стани перетікають в інші, перерозподіляються у найрізноманітніших варіаціях, як і сам світ – плинний, рухливий, мінливий світ грандіозної гри.

Цілком у дусі подібних рефлексій розгортається дійство роману М. Булгакова, що задається вже самим епіграфом:

«...так кто ж ты, наконец?

Я – часть той силы,

что вечно хочет

зла и вечно совершает благо» [1, с.5].

На відміну від Гете, світогляд якого формувався під знаком Просвітництва, Булгаков не шукає грані між Добром і Злом. Образом Воланда Булгаков – цілком у дусі подальших постмодерністських ідей – заявляє, що Добро і Зло у житті насправді нероздільні і детерміновані, так що виступають вічними іпостасями життя. Пригадаємо, що за «Енциклопедією літературних напрямів і течій», «прагнення поєднати істини, часом протилежні, – одна із суттєвих ознак постмодерністського мистецтва.

В інтелектуально-духовній кульмінації роману, якою є знаменита сцена на Воробйових горах, проблема множинності істини ставиться ще жорсткіше:

«Ты произнес свои слова так, как будто ты не признаешь теней, а также и зла. Не будешь ли ты так добр подумать над вопросом: что бы делало твое добро, если бы не существовало зло, и как бы выглядела земля, если бы с нее исчезли тени? Ведь тени получаются от предметов и людей... от деревьев и живых существ. Не хочешь ли ты ободрать весь земной шар, снеся с него прочь все деревья и все живое из-за твоей фантазии наслаждаться голым светом?» [1, с. 317]. Двоїстість природи Воланда, відображена в епіграфі, базується на уяві про синкретичність уявлень про пекло і рай, добро і зло, дозволене і недозволене. Тут можна шукати інтертекстуальні включення з Гете, а усі дослідники постмодернізму однакові в тому, що одна з його найсуттєвіших ознак – інтертекстуальність. Термін, як відомо, запропоновано ученицею Р. Барта Ю. Крістєвою, яка розвинула ідею Барта щодо того, що «кожний текст є інтертекстом і інші тексти присутні у ньому на різних рівнях в більш або менш впізнаваних формах» [2, с. 424]. Згодом У. Еко вводить поняття «інтертекстуального діалогу», який визначається як «феномен, при якому у даному тексті луною озиваються попередні тексти» [3, с. 381]. Усі ці визначення цілком можна застосувати до тексту роману «Майстер і Маргарита». Зв'язок поетичних формул і персонажів роману М. Булгакова з мотивами і образами світової літератури надзвичайно складний і широкий, але передусім роман входить у світову літературну традицію через звертання автора до християнських образів і легенд – як канонічних, так і апокрифічних текстів.

Булгаков не містик і не теософ. Він – художник. Тому ремінісценції Євангелія, символіка Апокаліпсису у нього мають яскраво виражену авторську інтерпретацію, що стало предметом дослідження значної кількості літературознавців, серед яких – відомі булгакознавці: І. Галінська, М. Чудакова, Л. Яновська, І. Белза, В. Лакшин та інші.

Ми ж спробуємо звернути увагу на інтертекстуальність роману Михайла Булгакова, спираючись на запропоновану Ж. Женнетом класифікацію типів взаємодії текстів. Згідно з нею, автор визначає у межах досліджуваного поняття власне інтертекстуальність, паратекстуальність, метатекстуальність, гіпертекстуальність та архітекстуальність [4, с. 85].

За Ж. Женнетом, інтертекстуальність – присутність у одному тексті двох і більше різних текстів – у вигляді цитат, алюзій тощо. У тексті роману «Майстер і Маргарита» можна легко впізнати вплив таких письменників, як Данте, Гофман, Сервантес. Так, на думку Б. Соколова, Іешуа наділений деякими якостями сервантівського Дон Кіхота. На питання Пілата, чи дійсно Іешуа вважає, що всі люди добрі, у тому числі кентуріон Марк Крисобій, Га-Ноцрі відповідає ствердно і додає, що Марк, дійсно, нещасна людина. «Если бы с ним поговорить, – вдруг мечтательно сказал арестант, - я уверен, что он резко изменился бы» [1, с.24]. У романі Сервантеса Дон Кіхота ображає священник, називаючи його «пустою головою», на що рицар відповідає: «Я не бачу нічого образливого в словах цієї доброї людини. Я лише жалкую, що він не побув з нами – я би йому довів, що він помилявся» [5, с. 237]. «Злых людей нет на свете» [1, с.23], – у цих словах Іешуа не тільки пряма переключка з Сервантесом, а і діалог з І. Кантом про суть християнства, з головною думкою етики Льва Толстого. Ще більше очевидним є той факт, що заголовок роману і

його епіграф викликають відчуття яскравих ремінісценцій з «Фаустом» Гете, особливо, відсилаючи читача до головних героїв, що підкреслено самим вибором імен.

Йдучи за логікою Ж. Женнета, констатуємо, що паратекстуальність – відношення тексту до своєї частини. І в цьому контексті особливу роль відіграє зв'язок з епіграфом (для роману «Майстер і Маргарита» цей зв'язок є особливо вагомим, адже відразу визначає, як підкреслювалося вище, одну з найсуттєвіших проблем – співвідношення Добра і Зла та відносність істини як такої). Окремо слід наголосити на паратекстуальній композиції «роман у романі», за допомогою якої створюється особлива міфологема простору і часу – гармонійна рівновага співрозмірних частин, яка має естетичну цінність і доступно відображена у Слові.

Ще один тип взаємодії текстів, за Ж. Женнетом, – метатекстуальність як співвідношення тексту зі своїми претекстами. На думку багатьох дослідників, у романі Булгакова знаходять відображення відомі філософські джерела: тривимірна модель світу Г. Сковороди, з його ідеєю трьох світів: земного, біблійного і космічного (І. Галінська); філософські погляди І.Канта (Я. Левіна); ідеї «Божественної комедії» Данте (М. Чудакова); принципові постулати зороастризму (Е. Профер); маніхейські істини (О. Зеркалов, І. Галінська); масонські ідеї (В. Лакшин, Б. Соколов); толстовська концепція непротивлення злу насильством (Г. Барков).

Архітекстуальність, згідно з Ж. Женнетом, простежується як жанрові зв'язки текстів. У постмодерністському романі, як стверджує «Енциклопедія літературних напрямів і течій», зумисно химерно переплітаються різні стилі оповіді (високий і грубий, сентиментальний і жорсткий), існує суміш багатьох жанрових різновидів. Хіба це не про «Майстера і Маргариту»? Водночас роман має цілий набір жанрових визначень: філософський роман (В. Лакшин), фантастично-філософський (І. Виноградов), роман-міф (Б. Гаспаров), сатиричний (А. Вулс), вільна меніпея (В. Немцов), історико-філософська поема, роман-містерія, філософський гротеск, езотеричний роман, астральний роман, тощо. «Численні тлумачення роману настільки різні, стверджує А. Казарін, що складається враження, що критики говорять абсолютно про різні твори [6, с.44].

Щодо гіпертекстуальності, то в контексті класифікації Ж. Женнета, – це пародійне відношення тексту до інших текстів, які профануються (як не пригадати тут творчі опуси Івана Бездомного та і весь знаменитий склад «Грїбєдова»?). У романі бачимо пародіювання ритуалів як радянської дійсності, так і релігійних культів, інститутів і організаційних форм радянської влади, навіть офіційних документів (до прикладу, видана Бегемотом довідка для Миколая Івановича «на предмет пред'явлення милиции и супруге»). Але ще цікавіше, на наш погляд, простежити гіпертекст у романі «Майстер і Маргарита» у контексті запропонованого в 1965р. Тедом Нельсоном тлумачення: «гіпертекст – це непослідовний спосіб запису, текст розгалужується, і це дозволяє читачу здійснювати вибір і переміщатися по ньому...». Гіпертекст структурований так, що перетворюється на цілу систему, певну ієрархію текстів і разом з тим представляє єдність і багаточисельність текстів.

Пригадаємо, як московські і «єршалаїмські сцени «наповзають» одна на одну, як кілька разів повторюється фінал. У творі спостережливий та інтелектуально підготовлений читач може побачити і розвиток важливої для поезики постмодернізму «семантики можливих світів». Як відомо, поняття можливих світів запровадив Лейбніц як уявлення про те, що у теперішнього може бути не один, а кілька напрямків розвитку: що було би, якби Понтій Пілат не мав «найстрашнішого недоліку», за Булгаковим, – боягузтва? Якби Пілат ще тоді, за «дві тисячі місяців» до свого прощення Майстром, став би супутником Іешуа на місячній доріжці? Якби Левій Матвій не переінакшував істину Іешуа? Ця ідея «можливих світів» присутня була у культурі завжди, але в ХХ ст. – у зв'язку з теорією відносності – вона стала однією з пріоритетних. Пафос філософії можливих світів ще раз виявляється у тому, що абсолютної істини нема, вона залежить від спостерігача і свідка подій.

За уже неодноразово згадуваною «Енциклопедією літературних напрямів і течій», одна з найяскравіших рис постмодерністського твору – потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого. Міфи, традиційні образи та сюжети, літературні архетипи – вагомий матеріал для постмодерністських рефлексій. Серед найважливіших архетипних моделей художнього мислення – мотив подорожі, пошуку, учня та учителя. Серед найбільш розповсюджених архетипних образів-метафор – книга, карнавал, лабіринт, безумство, дзеркало.

Проаналізуємо у заданому контексті роман «Майстер і Маргарита» і знову побачимо безліч відповідностей: мотив «зниклої книги», пошуки Майстра, подорож Воланда і його свити, учитель Іешуа та учень Левій Матвій, «бал Сатани» та «карнавал у Вар'єте», наскрізний мотив безумного світу, мініатюрою якого є клініка Стравінського та її пацієнти. Особливу роль відіграє у романі модель міфопоетичного простору. Мотив міста – один із панівних у цьому сенсі. Місто має багатопланове і багатопланове життя. Навіть просторова модель роману перегукується з заданими

мотивами «лабіринту», для якого характерною є поліваріантна архітектурна побудова (вдавані ходи-виходи, нескінченна кількість кімнат славнозвісної «нехорошої квартири», дійство під землею і над землею, задзеркальний світ тощо). Щодо дзеркала як однієї з улюблених метафор постмодерністів, то ще Ю. Лотман назвав тему двійників літературним адекватом мотиву дзеркала. Пригадаємо: дзеркальна симетрія пов'язує Понтія Пілата і Воюнда, Івана Бездомного і Левія Матвія, Нізу і Маргариту. Особливу цікавість викликають дзеркальні відображення головного героя: Майстер – і Булгаков, Майстер – і Ієшуа, Майстер – і Бездомний. Дзеркальні відбитки відбуваються на всіх рівнях (сюжетному, композиційному, семантичному, образному, хронологічному тощо).

У романі, послідовно відстежуючи характерні особливості постмодерністських творів, бачимо культ незалежної особистості, до чого прагнув і сам автор; сміємося і жахаємося з відображення реального життя як тотального абсурду, безумовного карнавалу масок, блискуче відображеної «московської дияволяди»...

Висновки та перспективи подальших розвідок... Наше дослідження, як «наближення» до пошуку постмодерністських ремінісценцій роману «Майстер і Маргарита», не вичерпується вищезазначеними рефлексіями та ілюстраціями, але і їх, з нашої точки зору, достатньо, аби стверджувати, що роман можна розглядати як постмодерністський універсальний інтертекст, завдяки чому твір, створений у 30-х рр. ХХ ст., є таким актуальним з точки зору естетичних та філософських домінант ХХІ ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита : [роман] / М. А. Булгаков. – К. : Молодь, 1988. – 352 с.
2. Енциклопедія літературних напрямів і течій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/encyc/techii>. – Загол. з екрану.
3. Женнет Ж. Палимпсесты: литература во второй степени / Ж. Жаннет. – М. : Наука, 1989. – 373 с.
4. Казарин А. П. Истолкование литературного произведения / А. П. Казарин // Вокруг «Мастера и Маргариты» М. Булгакова : учеб. пособие. – Кемерово, 1988.
5. М. Де Сервантес. Дон Кихот, ч. 2. – Лениздат, 1978. – С. 237.
6. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1989. – 615 с.
7. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / У. Эко ; пер. с англ. – СПб. : Симпозиум, 2007. – 502 с.

Summary

Iryna Slonevska

At the Edge of Artistic Discourses: Postmodern Features of the «Master and Margarita» Modernist Novel by Mikhail Bulgakov

The article deals with the work by Bulgakov in order to search signs of postmodernist novel. The novel is analyzed in the light of the most characteristic features of postmodern work, including such as: a plurality of truths; disguised allusions; intertextuality; combination of different styles and genres varieties; tendency to archaic, myth, collective subconscious; cult of independent personality and others.

According to find these characteristic features the author examines the novel with specific examples and concludes that the work can be described as post-modern universal intertext, which is relevant to the aesthetic and philosophical dominants of XXI century.

Key words: *The world as text, postmodern novel, universal intertext, intertextuality, paratextuality, metatextuality, arhitextuality, archetypal model of artistic though.*